

ВЕЛИКА ЦЕТИЊСКА СВЕЧАНОСТ

У годинама 1881, 1882 и 1883 на Цетињу је боравио Александрос Леонардос, у својству вицеkonzула Грчке, заједно са политичким агентом Грчке Ал. Логотетисом.

А. Леонардос поред своје дипломатске службе бавио се и публицистиком, тако да је време проведено на Цетињу користио, поред осталог, и за писање више интересантних чланака о наравима, обичајима и борбеној историји црногорског народа, чијом је храброшћу одушевљен. Пријатељска осјећања која је гајио према Црној Гори дала су му потстрека да напише поменуте чланке, које је објављивао под општим насловом *»Mavroviniotika«*. Већина ових чланака објављена је у листу *»Efimeris«*, и то у бројевима: 25, 60, 74, 88, 97, 106, 116, 159, 165, 207, 209 и 214 из 1881 године и броју 3 из 1882 године. Друга два чланка објавио је у листу *»Mi hapesek«* (бр. 276 и 279 из 1882 год.), затим један чланак у листу *»Nea efimeris«* из 1882 године и најзад два чланка у часопису *»Pikili stoak«*, и то: један на страни 176 до 193 у броју из 1882 године, а други, који ми овом приликом објављујемо, на страни 108—124 у броју из 1883 године.

Т. Симовски

Драги господине Арсени,

Чудноват случај! У моменту када сам мислио шта да Вам пошаљем за нашу вољену *»Pikili stoak«* за 1883, примио сам Ваше пријатељско писмо од 10 овог месеца. Значи, добро сте предвидели да Вас нисам заборавио. Али сам очекивао велику цетињску свечаност како би ми се дало повода да је опишем.

Искрено се радујем због толиког успеха Вашег дела, и добро чините продужујући га са похвалним стрпљењем и упорношћу. Зато ја бодрим сваког поштеног и племенитог радника пера мојим скромним делима.

Примите моје срдачне поздраве.

Потпуно Ваш,

А. Леонардос

30 јун, празник светих апостола Петра и Павла, на Цетињу се слави веома свечано сваке године, у спомен Петра I Петровића — Његоша, који је пуних 48 година (1782—1830) владао као трећи¹⁾ црногорски владика, и кога су 1837, односно седам година после његове смрти, становници Црне Горе прогласили „Петром Великим и свецом“, и то због његових многобројних храбрих подвига, ванредних врлина и великих заслуга за Црну Гору, а и због тога што је неки младић, седам година после његове смрти, сањајући га много узастопних ноћи као свеца, прокрстарио земљу и то саопштио становницима, који су у маси отишли у манастир Станевиће, гдје је био сахрањен Петар I, откопали га и пронашли његово тело и архијерејску одежду у којој је био сахрањен не-

¹⁾ Управо, он је био четврти.

распаднуте и у одличном стању. Пренели су тај огромни труп овога храброг владике на Цетиње и положили га у златни ковчег, који је отада смештен с леве стране иконостаса дворске капеле, где му се сваки верник клања са дубоким поштовањем. Петра I словенски писци називају „Лујем XIV“ и „Светим Лујем Црне Горе“.

Уочи празника Светих апостола долазе, сакупљајући се у малој престоници Црне Горе — Цетињу, већином пешице, чак из најудаљенијих крајева Црне Горе, око 6—7 хиљада људи, жена и деце — Црногораца, Албанаца и муслимана, једни да би се поклонили светоме Петру, а други ради вашара. Из истог разлога на Цетиње долази и много Словена, Срба Далматинаца из Боке Которске и из других места, као и многобројни Херцеговци и Босанци. Где се сакупља, како се смешта ова огромна маса посетилаца вашара у градићу који не броји више од 150 кућица и колиба и нема више од 600 житеља, заиста је чудновато. Али је сигурно да се од ових 150 цетињских квартира њих 120 претвара тога дана у хотеле, гостионице и ханове, а котлина у којој лежи Цетиње у зборно место, док се велики друм, као и пијачни трг, претварају у пијацу и прави сајам прехранбених артикала, пића, воћа, млечних производа и поврћа, и у продавницу оружја, старих и нових одела и других ствари за одећу и домаће потребе. Све се то довлачи из унутрашњости земље, као и из Албаније и Далмације.

Вашарлије, носећи празничну одећу, кад пристигну на Цетиње улазе у дворску капелу где, поклањајући се побожно, целивају тело светог Петра у чујем се ковчегу налази златни диск у који свако ставља по својој жељи за златне опанке свеца, које, по предању, „треба да се замене јер се хабају преко године“.

После подне, уочи вашара, све куће на Цетињу, од двора до колибе најбеднијег становника, украшавају се јединственом националном заставом Црне Горе и осветљавају се. Пале се ватре у граду и на врховима брда око Цетиња, звоне манастирска и црквена звона, топови испаљују 21 плотун са високога Ловћена који допире до неба и на коме се налази гроб другог владике, Петра II, великог националног песника Црне Горе. И тако, у целом граду, уочи вашара, отпочиње опште весеље са химнама, узвицима, играма уз пратњу гусала, а обилно се троши вино и барут, јер овај борбени народ не може да замисли весеље без непрестаног пуцања. Али се најбоље коло изводи испред двора, са чијег балкона кнежева породица посматра играче.

А све се ово одиграва уочи вашара и траје до поноћи.

Следећег дана, дана вашара, око 10 сати пре подне, одржава се велика и свечана служба у дворској капели, којој присуствује кнез Никола са књегињом Миленом, наследник Данило и сви остали чланови кнежеве породице, дипломатски кор, министри,

војводе, дворјани и уопште сви великаши и високи чиновници кнежевине, Црногорци, Албанци и муслимани, сви у свечаној одећи, као и кнегиње, жене министара и високих чиновника.

Два манастирска дворишта, у чијој се средини налази дворска капела, околина манастира, брда која леже иза њега, као и широки и дугачки пут од његове велике порте до двора и трг који се налази испред њих, вру од вашарлија: људи, жена, деце, Црногораца, Херцеговаца, Босанаца, Далматинаца, Албанаца, муслимана и других Европљана разних класа и узраста, обучених разноврсно и чисто. А у маси никада не изостаје 5—6 Грка.

После службе звоне велика звона са манастира и тешко звоно са куле Табља. Испалује се 21 плотун из топова смештених иза двора и почиње пријем у великој сали двора, у којој су окачене слике црквених поглавара: Петра I и Петра II, кнеза Данила и кнегиње Даринке, оца кнежевог великог војводе Мирка, инператора Александра II са царицом Русије, Фрање Јосифа са императорком Аустрије и Наполеона III са императорком Француске.

Кнез, кнегиња, наследник и одрсла кнежева деца, окружени осталим члановима кнежеве породице и дворјанима, примају честитке поводом овог великог верског празника Црне Горе, најпред од стране дипломатског кора, у присуству министра спољних послова. Чим кор изађе из сале, улази митрополит са клером, министри, војводе и остали великаши и високи чиновници, у истом циљу. Сви они, осим митрополита и дипломатског кора, као и сви остали који долазе у циљу поздрава њихових величанстава, љубе њихове руке и руке њихове деце. Пријем траје око један час, јер сваки вашарлија жели да пољуби руке Њихових Величанстава.

После подне, поводом овог празника, на двору се приређује свечана гозба, у којој учествују Њихова Величанства са наследником и са одраслом кнежевом децом, дипломатски кор, митрополит са архимандритом и протојерејом, министри са високим чиновницима и војводе са својим женама, дворјани који су на служби и неки великаши из унутрашњости који долазе на Цетиње ради вашара, Црногорци, Албанци и муслимани.

Пошто би митрополит благословио, сви се крсте и почиње гозба која траје око један сат, а затим, у другим просторијама, госте служе кафом и цигаретама. За све време ручка и док се гости налазе на двору, народ испред њега пева, игра, пуца и узвикује. После свега тога свет се разилази и до пет сати после подне траје општи мир и одмор, јер се сви припремају за велико поподневно славље.

Око шест сати после подне изнова почиње опште кретање са пуцњавом и песмама, јер се приближује час вечере у башти, односно вечере коју кнез Никола приређује за вашарлије. Око седам сати после подне у башту двора долазе званице из редова великаша, народа и других. На вечеру у башти од чланова кне-

жеве породице учествује кнез са наследником, сви рођаци Њихових Величанстава, митрополит са клером, министри, војводе, сви присутни на Цетињу великаши, Црногорци, Албанци и муслимани, сви чиновници, професори и учитељи са ђацима и око 1000 ваشارлија. Дипломатски кор и жене не позивају се на ову вечеру, која је чисто арматолошка. Видео сам овај призор са једног високог и башти блиског места. Изгледало ми је живописно и заносно. Штета, говорио сам себи, што у овом моменту није било сликара на Цетињу! Кнез у челу трпезе, и веома вољени и одани његови поданици, блештећи сјајном и златном одећом и прекрасним оружјем које носе у својим силавима, стоје на ногама. Митрополит благосиља печену јагњад, хлеб, вино, сир и воће, спремљене на овој огромној трпези. После благослова сви се крсте и пошто поседају, нападају као на јуриш на јагњиће и остала јела. Одушевљени песник кнез Никола, бодар и весео јер вечера заједно са својим јунацима, диже први боцу у част Петра I, истичући одушевљено и у стиху његове храбрости и врлине. Ова маса гологлавих, пошто је у дубокој тишини саслушала кнежеве речи, одговара му са три снажна узвика, а истовремено, из око хиљаду и петстотина грла, пева се национална химна Црногораца „Онам“, онамо“, коју је певао кнез Никола.

Ову лепу химну, коју је слободно и римовано превео на новогрчки језик мој цењени пријатељ г. Иованис Камбуроглос, директор и уредник »Nea Efimeris« (Нових новина), дајем овде као изврстан украс овоме мом скромном опису (слеђује 7 стихова преведених на новогрчки језик).

Химну следе изнова бурни узвици и присутни поново седају, продужујући са јелом и пићем, изричући лепе патриотске здравице, певајући борбене националне песме и рецитујући своје чувене херојске песме.

Ова арматолошка вечера траје до 9 сати увече. Читава башта је добро осветљена, пале се многобројни ватромети и бенгалске ватре које су израдили радници радионице оружја на Цетињу. Одушевљење масе која стоји око баште је неописиво, јер у том моменту господар, кога његови арматолози поштују као бога, једе заједно са њиховим родитељима, браћом, женама, синовима, рођацима, пријатељима, сународницима и једноверницима.

Гледајући, већ другу годину од свога доласка, највећег господара Црне Горе како се весели и празнује сваки национални, верски или државни празник као обичан арматолог, скупа са својим храбрим и вољеним народом, а с друге стране ратоборне становнике Црне Горе да остају верни и непоколебљиви у свим својим наравима и обичајима, и с правим фанатизмом држећи се за њих, да их предају неизмењене својој деци, обузима ме туга и узнемиреност, јер је нама Грцима било довољно мало година после 1821 да бисмо пофранцузили своје једноставне нарави и

обичаје, васпитање, одећу, језик, музику, песму, игру, позориште и много шта друго. И не само што смо их пофранцузили већ смо и претерали у томе. Јер, који отац, или муж, или брат, у самој Француској, води своју децу, жену или сестру тамо где се изводи неприкладни Бокачо, *La timbale d'argent* и њима сличне аморалне драмске претставе? Па ипак, пошто су оне европске, и то француске, многи моји суграђани пре су склони да воде своју нежну децу, младе жене и своје сестре, често малолетне, тамо где се оне изводе, презирући грчку сцену, иако се у том истом моменту изводе заиста најбоља драмска дела. Зашто смо онда незадовољни када истински атински писци, који саосећају са земљом, свакодневно откривају наше ране услед ове претеране европеизације и покушавају да нас по сваку цену спасу страшне пропасти у коју нас она брзим корацима води?

Али да оставимо ово, да не бих не хотећи погодио неког од читалаца »*Pikili stoak*«. Вратимо се арматолошком животу архаичних Црногораца и скромној башти на цетињском двору, која је за нас странце права оаза у пустињи.

После вечере у башту почињу долазити: кнегиња са кнежевом децом, сви дворјани, дипломатски кор, министри, војводе и други великаши са својим женама, и најзад сви остали са својим породицама. Сви се они сакупљају у центру баште, тамо где клупе образују пространи круг, и седају на ова дрвена седишта, очекујући почетак националног ора. Истовремено, свакоме вашарлији или становнику Цетиња дозвољено је да уђе у башту са својом женом и децом и да узме учешћа у националном ору. И ко све тада не улази у башту са женом и дечурлијом, па чак и свима у Црној Гори познати безопасни лудак Томо, али не да би, несрећник, играо, већ да би сусрео своје кумове из фантазије. Око клупа народ образује велики круг, остављајући у њему улаз за играче. Знак за почетак даје кнез, позивајући једног од својих најближих рођака да поведе оро уместо њега са најбољом играчицом, женом из народа. Певачи, овде цењенији од оркестра, отпочињу да певају. Црногорци не играју уз звуке инструмената, већ певањем неке јуначке песме двојице или тројице павача. Песма Црногораца је монотона и плачљива. А када певаче замењују жене, чује се право грчко нарицање. Сва техника певања састоји се у певању са неким храпавим и чудноватим непрекидним хриптањем, односно *tremollo*. Певањем арматолога почиње национално оро „Орао“, овако:

На једном крају круга стоји играч, а на другој играчица, који једним скоком улећу у круг. Мушкарац имитира орла, летећи и привлачећи, гонећи или плашећи свој плен. Поскакује, час на једној час на другој нози, с ванредном вештином, држећи високо главу, бацајући освајачки и поносан поглед на свој плен и, заузимајући позу великана, диже и покреће руке као орао своја крила у моменту када граби или штити свој плен. А док

игра, скакањем гонећи непрестано своју партнерку, с времена на време производи оштар, диваљ, храпав и пробојан глас „Ај! Ихо! Уха! Еј! Ај! Ехо!“. А покатакд пуца из пиштоља изнад главе играчице, која, згрчена и плашљива као невино јагњешце или као да се плаши орла, оборених очију и с рукама о пасу, игра, скакућући и она с великом вештином час на једној час на другој нози, следећи у свим покретима свога партнера орла, али избегавајући веома вешто и грациозно да буде уграбљена од њега.

Ипак, на крају орао побеђује и граби свој плен, односно успева да пољуби своју партнерку у лице, која је дужна да одмах пољуби руку свога партнера, уколико би се десило да је он из више друштвене класе. Затим у круг улазе два, а понекад и три пара, али сваки од орлова пази једино на свој плен. Никакво држање за руку или загрљај не настаје за време овог црногорског ора. Читав сат, сви из средине народа, и људи и жене који то желе, играју слободно са рођацима оба пола кнеза и кнегиње, као и са министрима и сваким великашом и њиховим женама, али односећи се при томе с дужним поштовањем према њима. Кнез и сви који га окружују аплаудирају и поздрављају најбоље играче и највредније играчице. А када се, најпре играчицама, а потом већем делу присутне масе у башти, понуди пиво и вино у изобиљу, за моменат престаје национално оро, а мало затим европска музика, приспела ради вашара из Котора, почиње свирати, најпре фрагменте мелодрама, а затим европске игре.

Први кнез Никола, који је поред осталог и одличан играч, отвара европску игру са неком од војвоткиња или министарком, у којој учествују чланови кнежеве породице, дипломатски кор, дворјани, министри и војводе са својим женама, који играју веома грациозно и са прецизношћу европске игре. Дворјани, неки министри и виши чиновници су добри играчи.

Тада народ посматра с великом радозналошћу и потсмехом европске игре. А нарочито му се свиђа да гледа када се игра кадрил. Како мислите да називају валцер? „Игра грљења“. А зар није таква?...

Око један сат траје европска игра, а око 11 Њихова Величанства, са читавим официјелним светом, улазе у постављене војничке шаторе у башти, где им нуди хладни шампањац, сладолед и разна друга освежавајућа пића, а мало затим враћају се поново у круг где живахније продужава национално оро, јер се у њега већ уплићу деца и старци са бабама, играјући посебна комична кола, старци са најлепшим девојкама, а бабе са најмлађим арматолозима. Ко тада, од кнеза па до деце, не прашти од смеха и не аплаудира и поздравља старце! А они одушевљено вичу: „И догодине, господару! И догодине, децо!“

Око пола ноћи Њихова Величанства, са наследником и осталом својом децом, почињу разговор са вашарлијама и њиховом децом, који истовремено певају, играју и рецитују херојске пе-

сме. Исто тако, племенита кнегиња и наследник деле колаче и новац. Сви јадници су дирнути и радосни у том тренутку. Љубазним опраштањем читаве кнежеве породице са свима дат је знак за растурање. Маса кличе Њиховим Величанствима и, са одушевљењем певајући националну химну, постепено излази из баште, преплављујући котлину и велики цетињски пут, и тако продужује веселе. До четири часа изјутра не чује се ништа друго осим пуцање, играња, гласова и јуначких песама које арматолози певају уз пратњу својих омиљених гусала, које не дају ни за најбољу европску музику. Гусле и песме су читава историја овог јуначког народа.

Другог дана вашара читава ова безбројна маса, заморена и исцрпена услед великог пировања, враћа се натраг, и мало Цетиње добија опет свој уобичајено монотон, тих и озбиљан изглед, не задржавајући ни трага од оног јучерашњег живота. Још нисам видео практичнијег народа од црногорског. Мудра изрека „Време за сваки посао“ њима је урођена.

Како прошле тако и ове године учествовали смо са политичким агентом Грчке, г. Ал. Логотетисом, и осталим члановима дипломатског кора на великом цетињском вашару, с једином разликом што смо ове године само нас два Грка били изузетно позвани од стране Њ. В. кнеза на вечеру која је била сасвим интимна. Често сам био позиван било на званичне или незваничне гозбе на овоме двору. Али призор који сам видео тога поподнева био је прекрасан. Пре кратког времена вратила су се из иностранства, са петроградског института, и остала три кнежева детета. Наследник Данило, његове сестре Зорка, Милица, Стана, Марија, Јелена, Ксенија и брат Мирко окруживали су срећни кнежевски пар за трпезом, а покрај њих је седео стари кнегињин отац, историчар, први војвода Петар Вукотић, стара и одважна кнежева мајка госпођа Стана, синовци кнежеви, војвода Станко Радоњић, министар спољних послова, и Блажо Петровић, ађутант у служби Њ. В., као и учитељи и учитељице кнежеве деце, који су, са нама Грцима, били једини странци на тој „породичној трпези“.

Присуство све кнежеве деце на вечери у нашу част, како нам је кнез рекао — јер веома ретко кнез дозвољава наследнику и најмлађим својим ћеркама да седе уз трпезу када се на двор позивају странци — правило је вечеру много живљом и веселијом, јер, будући породична, није се пазило на уобичајени дворски церемонијал. Свима је на лицима сијала радост, осмејак, задовољство и блаженство. А убеђен сам да господари осећају веома велико блаженство и задовољство када им државнички послови и дужности дозвољавају да проведу по неколико блажених тренутака у средини своје породице. Бар ја не виђам да је кнежевски пар срећнији икада осим када сам на породичној вечери на двору. Али колико се дивим великој љубави, дубоком поштова-

њу и финоћи у односима кнежеве деце према својим родитељима и рођацима, толико исто и присној интимности и племенитој љубавности са којом се односе према нама странцима.

После вечере ушли смо у пушионицу где нам је кнез по обичају понудио цигарете, а пошто смо попили кафу, ушли смо у салу где је смештен клавир. На моју молбу, кнежеве кћери Зорка и Милица отсвирале су веома добро два лепа музичка фрагмента, а млађе, Стана и Марија, испевале су врло умиљато леп дует. А узгред бележим да сам, на молбу кнеза и кнегиње (којима је г. Логотетис открио да сам некада свирао на виолини), имао част, ја, већ ветеран музике, да пратим на виолини кнегињу Зорку, изводећи, смем рећи, прилично успешно симофонију Виљема Тела, једну фантазију из *Ruy-Blas*-а и нашу националну химну „Ка слободи“, коју сам пре извесног времена подарио кнегињи Зорки, а коју је она одлично научила. Ово бесмртно дело Соломона и Мађароса и овде све одушевљава.

Горе сам казао да уочи вашара народ пева и игра пред двором. Са балкона двора посматрали смо играче и певаче. Међу овима је било и много Албанаца, који су певали своје песме и играли своје игре. А чим су приметили на кнежевом балкону нас двојицу Грка, један од Албанаца, уз пратњу својих другова, и уз лиру и дефу, почео је да пева нашу тајну песму из 1862 — „До када туђи скакавац“.

Изненадили смо се, заједно са господином Логотетисом, када смо изненада чули грчку песму, и то ову, али смо идућег дана дознали да је певач ове песме био Албанац Петар-бег, кројач, који живи овде и који је у устанку из 1862 служио под командом генерала Димитрија Гриваса. А ову песму назива „Грчка национална“.

Око поноћи вратили смо се са двора, носећи опет лепе утиске са срдачног и искреног пријема и гостољубивости Њихових Величанстава према нама Грцима, чији је двор за нас „права оаза у пустињи“.

Све ово догодило се на великом цетињском вашару. То сам на брзину и несређено прибележио, како би марљиви издавач »*Pikili stoa*« и мој пријатељ господин Јоанис А. Арсенис успео да објави у дневнику за 1883 годину.

Закључујући ову шеснаесту главу својих скромних белешака о Црној Гори, дајем о Петру Великом и свецу, о коме сам већ раније писао, и следећу анегдоту коју су ми два старца арматолога испричала.

Једно после подне Петар I седео је пред својом кућом, окружен, као и обично, многим арматолозима, међу којима су била и два поменута старца. Говорио је свима са одушевљењем о оној знаменитој тродневној бици у теснацу Љешанске Нахије у којој је Петар само са шест хиљада својих јунака напао страшног ска-

дарског Махмуд-пашу, који је био провалио у Црну Гору са 50 хиљада Турака. Величајући јунаштва која су црногорски људи и жене показали, узевши вилики плен и убивши преко 20 хиљада Турака, међу којима и 30 турских поглавара и самога Махмуд-пашу, чију су главу отсекли и истакли испред Цетињског манастира, и приповедајући како су непријатељи оставили 30 својих застава, топове и друго оружје у рукама Црногораца и како су се, у жељи да се спасу црногорских јатагана, бацали у реку Морачу, где су се грозно давили, изненада храбри владика прекиде причање и заћута. Али мало затим он се тоже и, обраћајући се својим верним арматолозима, рече: „Данас навршавам осамдесет година живота и четрдесет и осам година свога владичанства... али се осећам превише исцрпен... Приближава се мој последњи час...“ — и када је изговорио ово ушао је у своју скромну ћелију, праћен од стране неколико арматолога. А када је легао на своју скромну постељу, почео је говорити присутнима о својој вољеној отаџбини и њеној будућности и давати савете и упутства о ономе шта треба радити после његове смрти. „Хајде, идите сада, имам потребу за одмором“ — рекао им је. И док су се присутни спремали да изађу из ћелије, изненада је Петар сишао са постеле, клекнуо пред иконостасом, молећи се свевршњему за своју душу, за Црногорце и своју вољену Црну Гору. Присутни, осетивши нешто ужасно, такође клеклоше, силно дирнути слушајући његове речи и љубећи са поштовањем руку свога храброг и великог црквеног вође. После молитве Петар се опет опружи на постељу и благосиљајући присутне предаде, у пуној тишини, своју душу творцу, изговарајући само две речи: „Црна Гора слободна“.

На Цетињу, 8 августа 1882.

Александар А. Леонардос

ЦРНОГОРЦИ САХРАЊЕНИ У МАЋМЕЂЕРУ (1916—18)

Током десет година, од 1927—37, долазио сам више пута у Маћмеђер (Чехословачка), гдје је за вријеме Првог свјетског рата, 1914—18, сахрањено око 5.500 ратних заробљеника из Србије и скоро 500 интернираних Црногораца. Око 6.000 људи сахрањено је у 2182 гробнице. Велико гробље имало је тада 6 пространих парцела. У I парцели су гробнице са редним бројевима 1—205 (по 6—60 мртвих у једној), у II: 215—288 (по 6—45), у III: 206—214 (по 40—70) и 456—547 (по 3—6), у IV: 237—1034 (по 4—23), у V: 1035—1894 (по 3), а у VI: 1895—2182 (по 3, негдје по 1 и по 4).

Из логорских спискова, који су се тада чували у Дунајској Стреди (гдје је био велики логор руских ратних заробљеника),